

Eijnatten in *Liberty and Concord* betoogt Franke dat de Nederlandse theologie zich rond 1800 transformeerde. Er ontstond een voorhoede, die de inzichten van de neologie overnam en een achterhoede, die afstand bewaarde. Zij stelt de vraag of deze ontwikkeling extern bepaald is, of dat Nederlandse en Duitse theologen deel uitmaakten van een zelfde 'overkoepelende wetenschappelijke wereld' (101). Zij kiest voor het laatste door met de Harderwijkse kerkhistoricus Ypey voor een autonome genese te opteren. Met hem verklaart zij 'de beschuldiging der Duitschers dat onze Geestelijken bij de hunnen eene halve eeuw ten achteren zijn' irrelevant. Elders legt Franke de nadruk op het verschil met Duitsland en neemt een selectieve receptie aan. Ons land wees eenstemming – direct na 1800 – de 'poëtizerende wijsbegeerte', dat wil zeggen het idealisme van Fichte en Schelling af en kende in tegenstelling tot Duitsland geen 'dogmatisch rationalisme' in de theologie. Daar staat tegenover dat de Nederlandse tijdschriften een buitensporige belangstelling hadden voor piëtistische 'Einzelgestalten', die zich tegen de Verlichting keerden.

Het derde hoofdstuk behandelt het kantianisme. Franke toont aan dat het enthousiasme van Van Hemert en Kinker voor Kant, dat tot uiting kwam in de uitgave van het *Magazyn voor de critische wijsgeerte*, een geheel aan diens filosofie gewijd tijdschrift geen geïsoleerd fenomeen was, zoals de literatuur van Von Antal (1888) tot een Kloek en Mijnhardt wil, maar breed door anderen gedragen werd. Dit blijkt uit de tijdschriften. Helaas claimt de auteur te veel. Zij toont niet aan dat de kantiaanse beweging uit het begin der negentiende eeuw doorging tot aan het (neo)kantianisme van rond 1900. Op schrille toon verwijt zij Onnasch diens conclusie (in 'De eerste receptie van Kant', *Tijdschrift voor Filosofie* 68 (2006) 156) dat het kantianisme algemeen geaccepteerd raakte, *zodat* de behoefte aan een apart tijdschrift als het *Magazyn* verdween. Volgens hem volgt Nederland daarmee de ontwikkelingen in Duitsland, waar Kant in de ogen van de nieuwe generatie verouderd is. Pas rond 1870 in Duitsland en in Nederland tien jaar

later ontstaat weer een zuiver wijsgerige interesse in de Koningsbergse filosoof.

Frankes onderzoek van deze tijdschriften is van grote waarde als uitgangspunt voor een cultuurschiedenis, maar is te beperkt om te dienen voor een algehele vergelijking van Duitsland en Nederland. Daarvoor staan nog te veel vragen open: bijvoorbeeld waarom kreeg Kant aan de universiteiten geen voet aan de grond, waarom ontwikkelt zich daar als alternatief een 'socratische wijsbegeerte' en ten slotte wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen het Nederlandse en Duitse kantianisme? Deze vragen hebben de historici van de wijsbegeerte laten liggen, maar vereisen een antwoord wil een algehele vergelijking mogelijk zijn.

HENRI KROP,

ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

Nieuwste geschiedenis

Klemann, Hein A.M., Wielenga, Friso (eds.), *Deutschland und die Niederlande.*

Wirtschaftsbeziehungen im 19. und 20.

Jahrhundert (Niederlande-Studien 46; Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2009, 189 blz., ISBN 978 3 8309 2200 1).

Goede burens zijn nu eenmaal minder vertrouwd dan verre vrienden, zoals het voorbeeld van Nederland en Duitsland vaak aantoonde. Na zelf al het nodige baanbrekende werk te hebben verricht, leidt Hein Klemann momenteel een onderzoeksprogramma aan de Erasmus Universiteit om daar op economisch-historisch terrein verandering in te brengen. Als voorproefje verschijnt deze bundel van bijdragen aan een door hem samen met Friso Wielenga georganiseerde conferentie in 2008.

De dragende stelling van zowel het project als het boek is een verondersteld nauwe samenhang van het Nederrijngebied als één grensoverschrij-

dende economische regio. Die samenhang zou al in de negentiende eeuw hebben bestaan, werd onderbroken door de Eerste Wereldoorlog en keerde pas vanaf de jaren vijftig geleidelijk weer terug. Door het proces van globalisering zouden dergelijke regio's bovendien aan belang winnen tegenover de natiestaten welke sinds de Eerste Wereldoorlog het kader van economische ontwikkeling aan beide kanten van de grens bepaalden.

Nu valt economische integratie makkelijker te stellen dan te bewijzen of zelfs maar aannemelijk te maken. Het duiden van iets ogenschijnlijk simpels als, zeg, graanprijfsfluctuaties voor de mate van integratie tussen markten blijkt soms al lastig genoeg. De toepassing op een hele regio vergt dus een nauwkeurige onderzoeksstrategie naar precies omschreven verschijnselen in een afgeperkt gebied om tot heldere resultaten te komen. Die helderheid is eens te meer vereist omdat belangengroeperingen begrippen als economische integratie nogal eens gebruiken om de indruk te wekken dat hun aanspraak op algemene middelen, bijvoorbeeld voor de aanleg van een dure goederenspoorlijn, het algemeen welzijn dient. De wetenschap kan zulke opheldering verschaffen, immers een belangrijke maatschappelijke functie bestaat uit het zorgvuldig omschrijven en vervolgens analyseren van verschijnselen, zodat deze kenbaar en hopelijk beheersbaar worden.

Het valt daarom zeer te wensen dat de onderzoekers binnen dit project de ruimte nemen om de zeer interessante stelling ten aanzien van de afwisseling tussen integratie en desintegratie binnen de Nederrijn regio te onderbouwen. In het voorliggende boek gebeurt dat jammer genoeg nog niet. De zeven hoofdstukken vallen in twee delen uiteen. De beide redacteurs tekenen voor een inleiding die de economische vervlechting tussen Nederland en Duitsland in een historisch perspectief plaatst. Daarna volgen drie chronologische hoofdstukken. Klemann behandelt de diepgaande economische problemen van het interbellum; Martijn Lak bespreekt het voorzichtige herstel van de wederzijdse betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog; Kees

van Paridon buigt zich over de periode van 1945 tot het begin van de eenentwintigste eeuw. Deze stukken verschillen nogal van karakter. Klemann en Van Paridon beschrijven voornamelijk economische verschijnselen, Lak analyseert het economische- en buitenlandse beleid van de twee landen. Klemann en Lak richten zich daarbij op de bilaterale betrekkingen, terwijl Van Paridon de hem toegemeten ruimte voornamelijk gebruikt om de prestaties van de Nederlandse en de Duitse economie met elkaar te vergelijken. Verrassend genoeg blijkt dat beide economieën zich sinds de jaren tachtig tamelijk verschillend ontwikkelden, kort gezegd omdat Nederland succesvoller inhaakte op de globalisering dan Duitsland. Niet bepaald een indicatie van toenemende vervlechting, zou je zeggen; maar deze bevinding weerhoudt Van Paridon niet van een in een wetenschappelijke bundel misplaatst politiek pleidooi voor het verhogen van de Nederlandse infrastructurele investeringen om de economische integratie met Duitsland te versterken.

Het tweede deel van het boek bevat drie studies over bepaalde aspecten van de wederzijdse economische betrekkingen. Met een mooie analyse van het Rotterdamse havenbeleid sinds de jaren twintig knagen Ferry de Goey en Hugo van Driel aan de integratiestelling. De Duitse ineenstorting van 1918 deed het gemeentebestuur namelijk beseffen hoe gevaarlijk een te grote afhankelijkheid van het achterland was. De haven moest daarom een voorland krijgen in de vorm van daar te vestigen industrie. Het geleidelijke succes van dat beleid zorgde voor een relatieve daling van het doorvoer- en een navenante gedeeltelijke ont koppeling tussen Rotterdam en het Ruhrgebied. Jeroen Euwe bespreekt de bijzondere omstandigheden van de vroege jaren twintig toen Amsterdam even de illusie koesterde weer een internationaal financieel centrum te worden omdat de Duitse industrie geen toegang tot andere markten had. Weer een ander aspect komt aan de orde bij Ben Wubs' bespreking van Unilevers activiteiten in Duitsland tussen 1890 en 1960. Vanwege tariefbarrières stichtten Nederlandse margarinefabrikanten al snel

fabrieken vlak over de grens. Op deze fundamente groeide Unilever uit tot één van de grootste buitenlandse ondernemingen in Duitsland, wat het bedrijf onder het Hitlerbewind en direct na de oorlog in een lastig parket bracht.

Deze studies hadden een nauwere verbinding met de in de inleiding aangeroerde problematiek verdiend. Nu dringen zich aan de lezer vragen op over de mate waarin ze de ontwikkelingen in de Nederlands-Duitse economische betrekkingen kenmerken. Deed het Rotterdamse havenbeleid de integratie inderdaad afnemen? Waren de nauwe financiële banden van de jaren twintig nu kenmerkend of uitzonderlijk? In hoeverre verschilde Unilevers positie en beleid in Duitsland van dat in andere Europese landen, bijvoorbeeld Frankrijk? Al met al een interessante en lezenswaardige inleiding tot de economische betrekkingen tussen Nederland en Duitsland die verwachtingen wekt ten aanzien van het vervolg.

JOOST JONKER,
UNIVERSITEIT UTRECHT

Engelen, Th.L.M., *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam: Boom, 2009, 213 blz., ISBN 978 90 850 6713 9).

Theo Engelen kwalificeert in *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* het Nederland van 1800 met zijn twee miljoen inwoners als een 'leeg' land. Een deskundige uit die tijd, de Leidse professor in de statistiek Adriaan Kluit, zal het daar beslist niet mee eens zijn geweest. Hij onderstreepte rond 1805 dat Nederland dichtbevolkt was, namelijk 3.150 inwoners per vierkante (Nederlandse) mijl, ongeveer 30 vierkante kilometer. Hier kon geen enkel ander land aan tippen: Portugal zou er 1.325 hebben en Zweden maar 230. Het is maar welk referentiekader wordt gehanteerd. Adriaan Kluit dacht aan andere Europese landen uit die tijd en Theo Engelen aan het Nederland van nu met

gemiddeld 12.000 op een vergelijkbaar oppervlak. De bevolkingsomvang staat niet alleen nu in het centrum van de belangstelling. Echter, terwijl heden ten dage sommigen er bang voor zijn dat groei van de bevolking een bedreiging is voor Nederland, betekende meer mensen indertijd meer welvaart en macht.

De auteur achtte een nieuw overzicht over de demografie van Nederland mogelijk en wenselijk. Na het vorige overzicht uit 1981 van de hand van Hofstee is veel nieuw en soms vernieuwend onderzoek gepubliceerd. Bovendien kan demografisch gedrag tegenwoordig veel meer dan vroeger worden geanalyseerd met behulp van individuele gegevens, zoals beschikbaar in de *Historische Steekproef Nederlandse Bevolking*, in plaats van data op gemeentelijk en provinciaal niveau.

In het boek wordt veel interessante demografische informatie besproken. Slechts enkele resultaten kan ik hier vermelden. Zo laat Engelen de verschillen in groeisnelheid van de bevolkingsomvang zien. Met name de periode na de Tweede Wereldoorlog tot 1970 was er één van groei, van ongeveer 8 tot 13 miljoen. De periodes die daaraan voorafgingen en die erop volgden laten een veel langzamere groei zien. Interessant zijn ook regionale verschillen. Het verschijnsel van een Randstad waar veel mensen naar toe trekken vanwege de grote economische activiteit lijkt, afgaande op de bevolkingsgroei, zich al in de tweede helft van de negentiende eeuw te hebben gemanifesteerd. Verder worden we er op gewezen, hoe dramatisch de samenstelling van de beroepsbevolking is gewijzigd. Vond in 1807 bijna de helft zijn bestaan in de landbouw en visserij; in 2000 is hier ruim 3% van over. De dienstensector is in dezelfde periode gegroeid van 31% naar 75%. De nijverheid lijkt wel gelijk gebleven: in 1807 26% en in 2000 22%. In 1960 was dit percentage echter 41%. Interessant is ook dat deze veranderingen gedurende de beschouwde periode een heel verschillend tempo hebben gekend.

Engelen bespreekt in opeenvolgende hoofdstukken de klassieke demografische parameters vruchtbaarheid, huwen, mortaliteit en migratie.